

УДК 821.161.2-31

«Шершень» – перший український журнал політичної сатири в Російській імперії

Оксана Гарачковська,

д-р філол. н., доц.

Київський національний
університет культури і мистецтв

вул. Є. Коновальця, 36

01601, Київ, Україна

e-mail: oksana237@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-8599-6430

© Гарачковська О., 2018

У статті розкривається жанрова специфіка сатиричної поезії, опублікованої на сторінках журналу «Шершень» (1906), з'ясовується місце і роль часопису в історії української публіцистичної сатири. Зокрема, аналізуються сатиричні вірші, мініатюри, епіграми, пародії, підписи під карикатурами, що належать перу Лесі Українки, О. Олеса, О. Маковея, В. Самійленка, М. Чернявського та інших авторів.

Ключові слова: публіцистична сатира, тижневик, епіграма, пародія, сатирична мініатюра.

Постановка проблеми

В умовах революції 1905–1907 рр., завдяки активній діяльності української громади в Думі та відповідним указам (зокрема, імператорському указу від 24 листопада 1905 р.) український народ, як і інші недержавні нації, отримав право на пресу та вільне друкування книг без попередньої цензури. В останні дні 1905 року вийшли перші числа журналу «Рідний край» (Полтава) та щоденної газети «Громадська думка» (Київ). На початку 1906 року з'явилося ще понад десять газет і журналів: «Боротьба» (Київ), «Запоріжжя», «Добра справа» (Катеринослав), «Світова зірниця» (Могилів-Подільський), «Народна справа», «Вісті» (Одеса), «Слобожанщина», «Порада» (Харків), журнали — «Зоря» (Москва), «Вільна Україна» (Петербург), «Нова громада», «Шершень» (Київ). Поява видань українською мовою мала неабияке значення, хоча більшість з них існували недовго і мали відносно невеликі накладди. Через різні обставини багато проектів україномовних періодичних видань не було реалізовано. Так, з жовтня 1905 р. до червня 1907 р. про вихід у світ заявили 64 україномовні газети і журнали. Проте своє існування, бодай одним примірником, підтвердили лише 24 видання [5, 4–5]. На жаль, до сьогодні ще у вітчизняному журналістикознав-

стві, як, зрештою, і в літературознавстві, немає праць, присвячених комплексному дослідженню україномовної преси початку ХХ ст.

Аналіз останніх публікацій

Щоправда, поодинокі з названих вище видань, як і декілька їхніх попередників другої половини та кінця ХІХ ст., зокрема «Основа», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник» тощо у своєму зв'язку з тогочасним літературним процесом уже стали предметом окремих досліджень (публікації М. Бернштейна, М. Кучинського, Г. Корбич, І. Михайлина, В. Хропка та ін.). Однак роль і місце сатиричного часопису «Шершень» в історії української публіцистичної сатири досі залишаються нез'ясованими, хоча й маємо з цього приводу декілька публікацій науковців [1; 2; 3]. Отже, *актуальність* дослідження спричинена відсутністю спеціальних літературознавчих студій зі згаданого питання та гострою потребою його розробки.

Між тим в історії української культури загалом і літератури зокрема ілюстрованому журналу «Шершень», який видавався в Києві з січня по липень 1906 р., належить непересічна роль. За цей час побачило світ усього 26 номерів часопису. Єдиний комплект журналу нині зберігається в залі рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Мета статті полягає в з'ясуванні жанрової специфіки сатиричної поезії, опублікованої на сторінках журналу «Шершень», у розкритті місця й ролі часопису в історії української публіцистичної сатири.

Завдання статті

Розкрити історію діяльності «Шершня», першого українського сатиричного часопису в умовах Російської імперії; проаналізувати жанрові модифікації віршованих сатиричних творів, що побачили світ на шпальтах журналу; з'ясувати різноманітні форми публіцистичної сатири у взаємозв'язках із соціально-політичним, культурним і літературним життям українського народу початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу

У Галичині наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХІХ ст. виходив гумористичний журнал «Зеркало» (як додаток до журналу «Правда»). Згаданий часопис мало уваги приділяв політичним питанням. В деяких газетах існували додатки у вигляді гумористичного «підвалу», недільного додатка, а переважно — у вигляді фейлетонів. «Це була передісторія української сатирично-гумористичної преси, — слушно зауважує з цього приводу О. Бабишкін. — Сама ж історія її розпочалася з «Шершня» — журналу з яскраво виявленим політичним обличчям» [1, 82].

Зауважимо, що період розквіту української періодики на початку ХХ ст. був дуже короткотривалим. Скасування попередньої цензури жодним чином не означало, що імперська влада реалізувала свою

обіцянку про свободу друку. Це був обхідний маневр, спрямований на те, щоб увести в оману громадськість. Насправді уряд передавав повноваження у справах друку місцевим адміністраціям, яким надавались, по суті, необмежені права. Вільне слово переслідувалося так само жорстоко й цинічно, як і раніше, тільки дещо іншими засобами.

За розпорядженням губернатора місцеві чиновники здійснювали нагляд за пресою, використовуючи найменший привід для переслідування демократичних видань. Таке полювання уже з першого числа почалося й за сатиричним журналом «Шершень». Підтвердженням сказаного може бути повідомлення того часу в чорносотенній газеті «Киевлянин»: «Сатиричні журнали "Свободный смех", № 1, "Секира", № 1, "Фонарь", № 1, "Забіяка", № 1, "Вольный фонарь", № 1, "Шершень", № 1, розпорядженням київського губернатора наказано вилучити з продажу на весь час воєнного стану» («Киевлянин». — 1906. — № 17). Такі замітки публікувалися досить часто.

Тижневик «Шершень» виходив щоп'ятниці. Видавав його редактор В. Лозинський. Назву журналу, ймовірно, взято з байки Г. Сковороди «Бджола і Шершень» (збірка «Байки харківські»).

Образ Шершня у творі українського любомудра — символ людей, що живуть грабунком інших і створені лише для того, щоб їсти й пити. Бджола — «герб мудрої людини», яка трудиться в «сродному ділі», тобто за своїм покликанням. У «силі» байки автор убачав щастя людини в цьому ділі, яке є справді «найсолідшим бенкетом». Це означає не вдоволення низьких потреб і плотської похоті, а виконання свого природного призначення в житті.

Проголосивши в першому числі новостворений журнал оборонцем трудящого люду і ворогом визискувачів («Меду в трудящих наш Шершень не одбиратиме — се навіть з обличчя його видно. Він буде віднімати його в тих уліях, де завелись самі трутні-дармоїди, він їх нещадно колотиме, він, беручи мед, оставлятиме замість його гостру їдь свого жала, щоб від неї корчило всю погань, яка живе чужою працею...»), редакція «Шершня» не лише стала на захист простого народу, а й послідовно проводила в життя свою програму.

Серед авторів журналу читачі бачили українських поетів і прозаїків, які жили в Росії та в Австро-Угорщині. Це були І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, М. Вороний, О. Олесь, В. Стефаник, О. Маковей, В. Самійленко, А. Кримський, Олена Пчілка, М. Чернявський, М. Кузьменко, М. Левицький та багато інших відомих і менш знаних молодих літераторів. Усі вони відіграли помітну роль у подальшому розвитку традицій української демократичної сатири.

Переважна більшість матеріалів, уміщених на шпальтах часопису, була підписана псевдонімами, криптонімами та астронімами. Читач зустрічав у журналі і твори Шершня Партиїного, і Шершня з Мирго-

рода, Гедзя з Чернігівщини, Чміля, Оси, М. Пронози, В. Сивенького, В. С-го, Комара, Гум-Буга та ін. Окремі псевдоніми й криптоніми на сьогодні уже вдалося розкрити літературознавцям. Так, О. Бабишкін з'ясував, що криптонім «Лука», тобто Л. Ук[раїнк]а, належить видатній українській поетесі [1, 84], М. Гончарук обґрунтував приналежність псевдоніма «Микола з Січі» поетові М. Кузьменку [2, 24]. В. Самійленко підписувався псевдонімом «В. Сивенький» та криптонімом «В. С-й», М. Чернявський — псевдонімом «Проноза» тощо.

Особливу прихильність читачів журналу здобули сатиричні переробки творів відомих письменників і, насамперед, віршів Тараса Шевченка. Зокрема, в дні роковин поета «Шершень» надрукував кілька таких сатиричних переробок, в основі яких лежить форма, образна система, ритміка віршів «Якби ви знали, паничі...», «Садок вишневий коло хати...», «Думи мої...», «І день іде ...» та інші, в яких гострій критиці піддано царську думу, або чорносотенно-монархістське угруповання, що об'єдналося навколо журналу «Киевлянин» з його редактором Піхном тощо.

На сторінках «Шершня» зустрічаємо народні перекази про Шевченка, про його стосунки з панами. Ці матеріали опублікувала Олена Пчілка.

Значно більшою політичною гостротою відзначалися «Ілюстрації до Кобзаря Т. Шевченка на сучасні теми». На одній із таких ілюстрацій конвой з жандармів і поліцаїв веде групу простих людей. Під малюнком зазначено: «Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить... бо благоденствує».

Значно слабшими були такі твори, як пародія Осипа Маковея на текст балади Т. Шевченка «У тієї Катерини...» (№ 8):

У тієї Катерини
Хата на помості;
Приїхали раз до неї
Три молодці в гості:
Один з теології,
Другий з філології,
Третій студент медицини,
А всі без дівчини.

Вона не смішна й досить тривіальна. Леся Українка в одному з листів висловила своє незадоволення від публікації цієї пародії.

Шевченкові роковини спричинили й два сатиричні вірші про ставлення до спадщини видатного українського поета. Зокрема, В. Самійленко у творі «Якби тепер устав Тарас...» (№ 8) висміює чвари, які провадять земляки навколо його спадщини («Самі гарненько гриземось — // Найбільше між собою»):

Якби тепер устав Тарас,
Та жив у наш славетний час,
Не швидко вмер би знову,
Коли б побачив скільки прав
Гурток письменний наш придбав
Своїй країні й слову.

У наступних строфах автор розкриває, які саме надбання належать українцям. Ось тут і звучить тонка іронія, саркастична констатація Самійленка з приводу «здобутків»: тепер, мовляв, не те, що було раніше, адже рідне слово нині ожило, «Його не нівечать, не гнуть, // І часом пильно стережуть... // Щоб не втекло з друкарні».

Значно гострішим і політично спрямованішим був вірш Лесі Українки «Легенда» (№ 8):

Було колись в одній країні:
Сумний поет в сумній хатині
Рядами думи шикував:
Вони й «рівнялись», мов піхота,
Аж тут співця взяла охота
І він їм крила подавав.

Кожен новий коментатор і видавець мистецького спадку поета виправляє його твори на свій лад, відповідно до власних політичних уподобань. Одні їх підстригають, другі «всіх чорнокрилих» відбілюють, треті «білих трошки почорнили // І всіх дали позолотить». І коли Тарасові твори, думки-пташки (у вірші «Легенда» Леся Українка жодного разу не назвала ім'я Шевченка, однак його образ ідентифікований хоча б такими виразними штрихами: «Бо тож як раз тієї днини // Були співцеві роковини — // Рождення й смерти заразом») вилетіли в світ після згаданих переробок видавців та інтерпретаторів, вони «тоненько щось пищали // Та позолотою бряжчали...» — і «поет не пізнав своїх дітей». Головну увагу Леся Українка звернула на обурливе поводження з політичними гаслами й революційними закличками Шевченка, які прийшлися не до смаку окремим «інтерпретаторам».

В іншому сатиричному творі — «Пан народовець», який був надрукований в 17 номері «Шершня», Леся Українка змалювала тип ліберала-демагога, який говорить про свою любов до селян, готовність служити простим людям усіма силами, а насправді всілякими обіцянками намагається відволікти трудове селянство від революційних виступів на селі.

З цією метою він «надумав видавати часопись мужичу»:

Я навчу вас, як гноїти
землю для пшениці.
Кажете, землі немає?
То пусте, дрібниці!

Коли ж з'ясувалося, що в селян немає також ні сіножаті, ні пасовиська, немає ні лісу, ні навіть болота, а, отже, відпадає потреба розказувати їм в «часописі» «як де в світі сіно косять люди», чи «як худобу треба випасати», або «як належить пильнувати ліса», «сушити вікове болото», хитрий панок просить:

Хоч спаліте, а купіте
часопись мужичу.

Особливу цікавість викликають такі популярні в «Шершні» літературні жанри, як віршовані сатиричні мініатюри. Вони були бойовою, дошкульною зброєю в боротьбі журналу за національне та соціальне визволення українського народу з-під гноблення російського царату.

Привертає увагу, зокрема, малюнок згаданого Ф. Красицького під назвою «Патріот», створений за темою популярного сатиричного вірша В. Самійленка «На печі (Українська патріотична дума)»:

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,
Але завше я був патріотом, —
За Україну мою, чи то вдень, чи вночі,
Мое серце сповнялось клопотом [4, 139].

Водночас теми тих чи інших карикатур викликали появу відповідних їм віршованих підтекстівок, що значно посилювало естетичне сприйняття творів графічного мистецтва, сприяло кращому запам'ятовуванню, а отже, й поширенню закладеної в них ідеї. Звідси стає зрозумілим, чому редакція «Шершня» вважала незайвим подавати, крім надрукованої в першому числі журналу програмної статті «До читачів», ще й своєрідні віршовані «програми», як наприклад у № 4 «Сміх» — публіцистично-декларативний в своїй основі твір, покликаний наголосити на здавна визнаній революціонізуючій ролі сатири, чи у № 8 «Вечір», який уже не тільки конкретизував попередню декларацію щодо об'єктів сатири («бійсь, Піхно й піхнята — іще наш "Шершень" не затих»), а й у травестійно-пародійний спосіб висміював їх, у даному разі ідеологічних натхненників «Союза русского народа» в Україні — редактора і редакцію чорносотенного журналу «Киевлянин».

Почасти віршовані мініатюри створювались у формі невеликих діалогів, сатиричний ефект в яких досягався внаслідок гри слів, використання широкого діапазону їх смислових значень і відтінків. До цього типу належать, зокрема, оприлюднені на сторінках «Шершня» мініатюри-діалоги Миколи Кузьменка, який виступав під псевдонімом Микола з Січі, або так звані «Наші бесіди», підписувані псевдонімом «Балакучий» [див.: 2, 24].

Епіграми «Шершня» доволі часто мали конкретного адресата. На-

приклад, сатирична віршована мініатюра, присвячена відомому реакціонерові-шовіністу Т. Д. Флоринському:

Лишивши досліди хімічні,
Як Україну в мак стирать,
За досліди педагогічні
Узявся ти, щоб не гулять
І, звісний слідчий України,
Ти дослідив і тут умить:
Щоб душу виховать дитині,
Доносить треба і слідить (№ 6).

У творі автор без особливого сатиричного пафосу констатує перемену занять «пророка слов'ян» — від політичних україноненавистницьких писань («як Україну в мак стирать») до «педагогічних дослідів». Зате друга заключна строфа, хоча за формою ніби й епічно врівноважена, сповнена внутрішнього подиву, змістовної саркастичної іронії. Адже характер «педагогічних дослідів» — той самий, що і політичних писань, спрямований він на руйнацію, тільки вже не так України, як «душі дитини», бо обстоюють, пропагують як засіб виховання найганебніше з погляду моралі — донос.

Цілком зрозуміло, таку епіграму не можна було надрукувати в умовах 1906 р. в Україні під власним прізвищем, тож автор її підписався псевдонімом «Радикальний шершень».

Крім віршованих сатиричних творів, у журналі «Шершень» дуже часто публікувались мініатюри у формі різноманітних приватних оголошень, журналістської хроніки, телеграм тощо.

Ось, скажімо, одна з таких «телеграм»: «Париж. Багаті збирають гроші на позичку Росії під заставу монополій; Вітте пропонує заставити Конституцію» (№ 1).

У рубриці «Оголошення» було надруковано таке повідомлення: «Потрібні лицедії, фокусники і акробати для виконання нового жарту "Конституція"» (№ 2). Або: «За редакторів, які забажали покористуватись свободою, оголошеною 17 жовтня, можу одсиджувати за недоугоу плату. Спитати на Лук'янівці, камера № 13, Ів. Недобитий» (№ 4).

В № 25–26 від 14 липня 1906 р., який виявився останнім для «Шершня», були надруковані два сатиричні твори: «Моя відкритість» І. Стешенка та «Коли б!..» О. Олесья.

Перший вірш розвінчує «чад од ясних сподівань» дарованої конституцією свободи зібрань, «відкритого» («будь одкритий!..») висловлення у пресі думок і переконань:

Одвезли мене в вільні степи...
От тепер я й гуляю на волі...
Бачу тільки степи навкруги;

Але дивно: у чистому полі –
А душа умирає від нудьги!

Сатиричний вірш Олександра Олеся «Коли б!..» написаний у формі монолога ліричного героя, вираженого дієсловами умовного способу: «Коли б був я сокіл вільний...»; «Коли б був я дубом пишним...»; «Коли б був я вітром буйним...» тощо.

В № 25–26 часопису з'явилося таке повідомлення: «З огляду на сучасні обставини видання «Шершня» на деякий час припиняється».

В умовах першої російської революції 1905–1907 рр. «Шершень», незважаючи на те, що серед його авторів і редакторів було чимало людей з політично розпливчастими, а то й з опортуністичними тенденціями, зумів стати дійовим пропагандистом соціальної боротьби проти царизму, проти поміщиків і буржуазії. Питання соціальної боротьби посідали в тижневику найважливіше місце.

Висновки

Революційна епоха вимагала від українських письменників, крім неабиякої мистецької вартості художніх творів, ще й надзвичайної оперативності, швидкого реагування на потреби дня. Внаслідок цього сатира виходила на передній план літературної боротьби за утвердження прав і свобод українського народу. Це обумовило і її жанрову специфіку: насамперед побутування мобільних жанрів — сатиричного вірша, мініатюри-діалога, сатиричної переробки відомого твору, епіграми, пародії, підпису під карикатурою тощо. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що тижневик «Шершень» був першим українським журналом політичної сатири в Російській імперії. Важко переоцінити значення цього справді демократичного й бойового видання, досвід створення якого прислужився вітчизняним письменникам, журналістам, художникам і поліграфістам при започаткуванні «Червоного перця», згодом «Перця» та інших сатиричних журналів 20-х рр. ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабишкін О. К.* Сатиричний журнал «Шершень» / О. К. Бабишкін // Рад. літературознавство. — 1959. — № 4. — С. 82–90.
2. *Гончарук М. Л.* Українська сатира періоду революції 1905–1907 років / М. Л. Гончарук. — К.: Наук. думка, 1966. — 156 с.
3. *Косяченко В.* Епоха в рядках епіграми / Віктор Косяченко // Слово і час. — 1992. — № 10. — С. 50–56.
4. *Самійленко В.* Твори / Володимир Самійленко. — К.: Дніпро, 1989. — 686 с.
5. *Сидоренко О. І.* Україномовна преса Росії 1905–1907 рр.: Анотований покажчик періодичних видань. — К., 1987. — 312 с.

REFERENCES

1. *Babyshkin, O. K.* (1959). Satyrychnyi zhurnal «Shershen» [Satirical magazine “Shershen”]. Rad. literaturoznavstvo, №4, pp. 82–90 (in Ukrainian).

2. *Honcharuk, M. L.* (1966). *Ukrainska satyra periodu revoliutsii 1905–1907 rokiv* [Ukrainian satire of the period of the revolution of 1905–1907]. Kyiv: Naukova Dumka, p. 156 (in Ukrainian).
3. *Kosiachenko, V.* (1992). *Epokha v riadkakh epihramy* [Epoch in lines of the epigram]. *Slovo i chas*, №10, pp. 50–56 (in Ukrainian).
4. *Samiilenko, V.* (1989). *Tvory* [Essays]. Kyiv: Dnipro, p. 686 (in Ukrainian).
5. *Sydorenko, O. I.* (1987). *Ukrainomovna presa Rosii 1905–1907 rr.: anotovanyi pokazhchyk periodychnykh vydan* [Ukrainian-language press of Russia in 1905–1907: annotated index of periodicals]. Kyiv: p. 312 (in Ukrainian).

«SHERSHEN» — THE FIRST UKRAINIAN MAGAZINE OF POLITICAL SATIRE IN THE RUSSIAN EMPIRE

Oksana Garachkovska,

Doctor of sciences (Philology), Associate Professor,
Kyiv National University of Culture and Arts,
35 Konovalets str., 01601 Kyiv, Ukraine
e-mail: oksana237@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-8599-6430

The article deals with the history of the activities of «Shershen», the first Ukrainian satirical periodical in the Russian Empire; with genre specificity of satirical poetry, published on «Shershen» pages (1906); with the analysis of genre modifications of poetic satirical works, published in this journal. The author of the article ascertains varieties of forms of political satire in its interconnections with social, political, cultural and literary life of the 20th century. Satiric verses, miniatures, epigrams, parodies, cutlines under caricatures, which were written by Lesia Ukrainka, O. Oles, O. Makovei, V. Samiilenko, M. Cherniavskyi and others have also been analyzed.

As it is known, the illustrated journal «Shershen», published in Kyiv in January — July, 1906, played an outstanding role in the history of Ukrainian culture in general and in literature in particular. In this period only 26 issues came out. The only complete set of this journal is preserved in the section of rare publications in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

In results the accent is made on the fact that the revolutionary Ukrainian writers epoch demanded both exceptional efficiency, quick response to the needs of the day and remarkable artistic value of works of art.

As a result, political satire came out in the foreground of literature struggle for rights and liberties of the Ukrainian people. This fact caused its genre specificity: first of all, the existence of mobile genres such as — satiric verse, miniature-dialogue, satiric rehash of a well-known work of art, epigram, parody, cutline under caricature. Carried-out analysis allows to state that weekly «Shershen» was the first Ukrainian journal of political satire in the Russian Empire. It is difficult to overestimate the importance of this really democratic and bellicose publication. The experience of its creation was of great help and service for Ukrainian writers, journalists, artists and polygraphic workers in the commencement of «The Red Pepper» (Chervonyiperets), then «The Pepper» (Perets) and other satiric journals of the 20s of the 20th century.

Key words: political satire, weekly, epigram, parody, satiric miniature.